

ХИТКО ВАЧЕВ
ИЛИЯН ПЕТРАКИЕВ

ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В АРБАНАСИ

HITKO VACHEV
ILIYAN PETRAKIEV

ST. DIMITER'S CHURCH IN ARBANASSI

Рецензенти: *проф. д-р Константин Дочев*
доц. д-р Евгени Дерменджиев
Редактор: *доц. д-р Живка Радева*
Превод: *Мая Мичева*

© Хитко Вачев – автор, 2021
© Илиян Петракиев – автор, 2021
© Издателство „Фабер“, 2021

ISBN: 978-619-00-1411-9

ХИТКО ВАЧЕВ
ИЛИЯН ПЕТРАКИЕВ

**ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“
В АРБАНАСИ**

HITKO VACHEV
ILIYAN PETRAKIEV

**ST. DIMITER'S CHURCH
IN ARBANASSI**

Издателство „Фабер“
2021

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ	7
-------------------	---

Глава първа

ХРАМЪТ „СВ. ДИМИТЪР“ – ИСТОРИЯ, АРХИТЕКТУРА, КТИТОРИ (<i>Хитко Вачев</i>).....	9
Исторически сведения за църквата	10
Научни изследвания посветени на храма	11
Архитектурно-композиционно решение на църквата.....	13
Строителни етапи.....	16
Некрополът на ктиторите.....	26
Църквата „Св. Димитър“ през XIX век.....	49

Глава втора

НЕКРОПОЛЪТ (<i>Илиян Петракиев</i>)	56
Организация и надгробни паметници.....	56
Описание на проучените гробове	63
Гробни съоръжения	80
Положение на скелета	81
Вторични погребения.....	82
Ритуална практика.....	83
Гробен инвентар	87
Некрополът при църквата „Св. Димитър“ в светлината на досегашните археологически проучвания в Арбанаси...	102

Глава трета

МЯСТО И РОЛЯ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В ИСТОРИЯТА НА АРБАНАСИ И ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ (<i>Хитко Вачев</i>).....	116
Първият храм в Арбанаси.....	116
Първата митрополитска резиденция	125

Храмът „Св. Димитър“, образованието и книжовния живот в Арбанаси.....	142
Списък на ползваната литература.....	155
<i>Abstract</i>	
ST. DIMITER'S CHURCH IN ARBANASSI	165

УВОДНИ ДУМИ

Настоящото изследване е третата ми книга, в която се разглеждат проблеми с отношение към историята, материалната и духовната култура на Арбанаси. Предишните две бяха посветени на процесите на възникване и етапите на развитие на паметниците от църковния ансамбъл в селището, и на резултатите от проучването на некрополите при храмовете „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“. В уводните части и на двете изследвания отбелязах, че считам за сериозен пропуск липсата на детайлни архитектурно-археологически проучвания, които е трябвало да предхождат извършените мащабни консервационно-реставрационни работи по паметниците на християнската архитектура в селището. В резултат на това е пропусната възможността за придобиване на изключително важни данни, както за тяхната история, така и за тази на Арбанаси.

Позволявайки си да дам въпросната оценка, в никакъв случай не омаловажавам стореното от архитекти, строители и реставратори. Тяхната работа е на високо професионално ниво и показател за това е огромният туристически интерес към експонираните църкви „Рождество Христово“, „Св. архангели Михаил и Гавраил“ и „Св. Атанасий“. Вероятно е било въпрос на време и средства към тези великолепни паметници на късносредновековната архитектура и изкуство от епохата на османското владичество да се присъедини и храмът „Св. Димитър“. В началото на 70-те години на XX в. по него също са предприети действия за архитектурното му укрепване, а в края на века е извършена частична консервация на стенописната му украса. Впоследствие, по причини от различно естество, на които не е нужно да се спирам, консервационно-реставрационните работи по църквата са прекратени и до ден днешен няма изгледи те да бъдат подновени. От гледна точка на упоменатото отношение към старината считам, че коментарът е излишен. От друга страна прекъсването на дейностите, което ми се ще да мисля, че все пак има временен характер, ми даде неочакваната възможност да проуча с методите на археологията паметника и прилежащия му некропол. Придобитите от тях данни позволиха да бъде хвърлена светлина не само върху архитектурната история на църквата,

но и върху проблемите на градоустройствената структура на селището, проблема за произхода на архитектурно-композиционната форма на арбанашките храмове, мястото и ролята на църквата „Св. Димитър“ в живота на Арбанаси и историята на Търновската митрополия. В настоящия труд са представени резултатите от това проучване. Оставям на любезния читател сам да прецени тяхната историческа значимост.

Завършвайки уводните си думи, мое приятно задължение е възможността да изкажа искрената си благодарност на всички спомоществатели, с чиято финансова подкрепа бяха осъществени археологическите проучвания. Задължен съм на всички, които участваха в ръководените от мен археологически експедиции. За оказаната логистична подкрепа благодаря на ръководството на Регионалния исторически музей Велико Търново в лицето на д-р Иван Църков. Искрена благодарност на Община Велико Търново за финансирането на настоящето издание. Признателен съм на колегите от Лабораторията за консервация и реставрация при Регионалния исторически музей във Велико Търново за професионално извършената консервация на откритите артефакти. Задължен съм на проф. д-р Константин Дочев за обработката на нумизматичния материал. Специална признателност искам да изразя към един млад човек, с който ме свързват, както професионални, така и чисто човешки отношения. През 2003 г. в екипа, извършващ проучванията, бе привлечен г-н Илиан Петракиев, по това време студент в специалност „Археология“ на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. От този момент насетне, той взе участие във всички археологически експедиции, проучващи храма „Св. Димитър“ и прилежащия му некропол. Проявената от него отговорност и професионални качества не останаха незабелязани и г-н Петракиев зае мястото на заместник-ръководител на проучванията. Негово дело в настоящия труд е частта посветена на резултатите от прочването на некропола.

Искренно съм щастлив, че редактор на книгата е професионалист като доц. д-р Живка Радева. Благодаря ти!

проф. д-р Хитко Вачев

Глава първа

ХРАМЪТ „СВ. ДИМИТЪР“ – ИСТОРИЯ, АРХИТЕКТУРА, КТИТОРИ

Храмът „Св. Димитър“ се намира в сегашната централна част на селището Арбанаси. Разположен е в северозападната част на обширен двор с площ около 5 дка. На разстояние 20 м североизточно от него има едноетажна църковна килия.

В сегашното си състояние църквата представлява издължена по оста изток – запад масивна каменна постройка, покрита с двускатен покрив (обр. 1). Размерите ѝ са 25,70 x 10,80 м. Покривът е керемиден, северният му скат е по-дълъг и се спуска ниско. Основният строителен материал е ломен камък, спойката е хоросанова със значителен примес

Обр. 1. Църквата „Св. Димитър“ – поглед от изток

на пясък. За изравняване на каменните редове са използвани дървени сантрачи, част от които са видими по фасадите. Обемът на сградата е лаконичен, стените са плътни, единствено прозоречните отвори им придават някаква пластичност. По-тектонична е източната фасада, която е разнообразена от апсидите на същинската църква и параклиса. Те се издигат на около две трети от височината на източната стена и имат самостоятелно покритие. Пространството над апсидата на същинската църква е било декорирано със зография, от която към настоящия момент са оцелели отделни участъци.

ИСТОРИЧЕСКИ СВЕДЕНИЯ ЗА ЦЪРКВАТА

До последното десетилетие на XIX в. храмът е стоял в автентичния си вид, стенописната му украса е била изцяло запазена. По неизвестни причини през 1890 г. по-голямата част от зографията е замазана с варова бадана (Попгеоргиев 1904, 110). При катастрофалното земетресение от 1913 г. църквата получава значителни поражения – рухват сводовете, северната и западната стени на притвора, както и почти цялата северна стена на параклиса и галерията (Костов 1959, 92–93). В началото на 30-те години на XX в. са предприети действия по възстановяването на сградата¹. През 70-те години на същото столетие е извършена архитектурна консервация и частична реставрация на храма.

Писмените сведения за историята на църквата са сравнително оскъдни. Най-ранно от тях се явява съдържанието на ктиторски надпис от 1621 г., разположен на западната стена на наоса, над входната врата (обр. 2). Той гласи: „Изписа се и се изпълни този божествен и всепочитан храм на всеславен великомъченик Димитър // Мироточивец в лето

Обр. 2. Ктиторски надпис от 1621 г.

(от Адама? От Сътворението?) 7129 със средствата и труда на най-благочестивия господин Те // одор наместник заедно с почтеннейшия господин Георги и цялата му енория“ (Попова 2009/2010, 41–42).

Приписка в хроника на Псевдодоротей Монеמצасийски съобщава, че преписът ѝ е направен от йерей Стилиан, и е завършен на 29 май 1622 г. в църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси (Тютюнджиев 1996, 16). Потвърждение за функционирането на храма през XVII в. се явява приписка на гръцки език с дата 8 април 1645 г., нанесена във февруарския му миней (Папазов 1937, 58). Иконостасната преграда на църквата е изработена през 1794 г. със средствата на дарителите Диму и Лада (Костов 1959, 92–93; Гергова 1993, 27, 100). В 1834 г. по настояване на търновския владика Иларион Критски е направен ремонт на покрива на постройката и на оградния зид на църковния двор (Папазов 1937, 61). През 1850 г. в храма е извършен изборът на викариен епископ на Търновската митрополия (Снегаров 1934, 40–41). Църквата „Св. Димитър“ е упомената в завещанието от 24 август 1851 г. на хаджи Георгий Д. Кисимов от Търново (Снегаров 1934, 47). Според волята на завещателя тя и останалите арбанашки храмове получават 1600 гроша и ежегодната лихва от тях.

НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПОСВЕТЕНИ НА ХРАМА

Досега храмът не е бил обект на цялостно проучване по отношение на строителна история и архитектура. Включван е единствено в общите изследвания посветени на църковните паметници в Арбанаси, където е направено сравнително точно описание на цялостния вид на постройката и отделните ѝ части (Попгеоргиев 1904, 102–123; Цонев 1934; Костов 1959, 81–99). Въз основа на приписките в богослужебните книги и запазената църковната утвар споменатите изследвачи отнасят изграждането на църквата към XVII в. Според Д. Папазов, през XVI в. част от храмовете в Арбанаси вече съществуват. Той допуска, че може да са строени и по-рано (Папазов 1937, 37–51). Цитираният автор не отбелязва дали сред тях е „Св. Димитър“, както и не привежда никакви аргументи в подкрепа на становището си. Изграждането на църквите в селището, в това число и на „Св. Димитър“, според Кр. Миятев става през XVII в. (Миятев 1965, 212–214, 218). Други автори не се спират конкретно върху датата на издигане на храма, а само отбелязват, че зографията му е изпълнена през 1612 и 1794 г. (Николова, Тунев 1958, 50).

По-голямата част от досегашните изследвачи на паметника не разграничават отделни строителни етапи в изграждането му. По повод архитектурното изследване на храма „Св. Георги“ в Арбанаси, Т. Теофилов изказва виждането, че при по-голямата част от арбанашките църкви първоначално съществуват само наосите, а впоследствие към тях са добавени останалите обеми (Теофилов 1977, 18–27). Следвайки тази констатация, строителната история на разглеждания паметник би трябвало да е следната – първоначално е издигнат храмът, чийто патрон е св. Димитър, а след това към него са добавени обемите на параклиса и галерията.

По-различно мнение по въпроса има Ив. Гергова. Според нея, още в началото на възникване на арбанашките църкви техният тип е съществувал. Конкретно за „Св. Димитър“ тя не разграничава отделни строителни етапи, а счита, че храмът има параклис още през XVI в. (Гергова 1999, 10; Гергова 2005, 52).

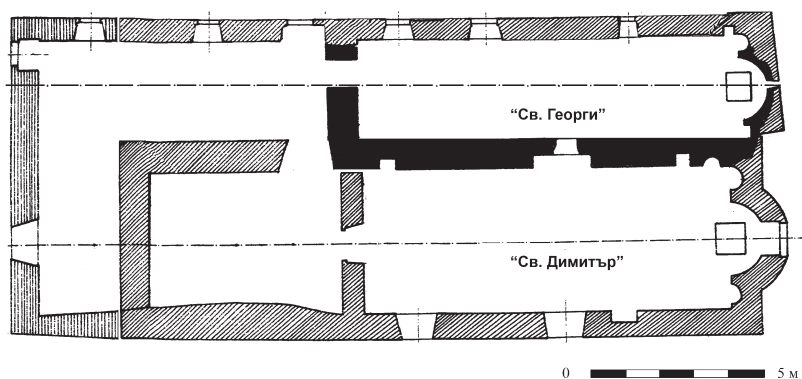
Нов етап в изследванията на „Св. Димитър“ е поставен през 2002 г. със започналите археологически разкопки. В продължение на няколко сезона са проучени гробните съоръжения, разположени във вътрешността на църквата. Направени са сондажи с цел изясняване на строителната ѝ история, изследвани са гробове от некропола, разположен в дворното пространство (Вачев 2003, 113; Вачев, Станчева 2004, 203–204; Вачев, Станчева, Чокоев 2005, 186; Вачев, Петракиев 2010, 511–513). В резултат на това са изяснени редица проблеми, свързани с датата на изграждане на храма, етапите в строителството и специфичните особености на архитектурната композиция (Вачев 2005, 64–69; Вачев 2006б, 50–56; Вачев 2010, 641–643). Важен принос за историята на църквата се явяват и изследванията върху зографията ѝ (Попова 2009, 22–28; Попова 2009/2010, 35–60). В публикаците по проблема са представени предварителните наблюдения върху иконографската програма и стиловите особености на двата стенописни пласта от XVI и XVII в. Отделни аспекти от проблематиката на стенописната декорация на църквата са анализирани в публикация на Б. Пенкова (Пенкова 2007, 507–520). В изследването, посветено на ранния български иконостас, е разгледан детайл от орнаменталния фриз на изработената през 1794 г. иконостасна преграда на църквата (Гергова 1993, обр. 42).

В по-старите публикации не се споменава кой е патронът на параклиса, разположен от северната страна на същинската църква. В книгата си за историята на Арбанаси, Д. Костов отбелязва, че той

е посветен на св. Нестор (Костов 1959, 36). Впоследствие тази теза се повтаря безкритично в научни монографии (Ръцева 2005) и популярни издания (Харитонов и др. 2003). Въз основа на анализ на изображението в патронната ниша и наличието на житиен цикъл на св. Георги в първия живописен слой е установено, че именно първомъченикът е патрон на параклиса (Вачев 2005, 64–69). Впоследствие тази теза бе потвърдена и допълнително аргументирана от други изследвачи на паметника (Попова 2009, 22–28; Попова 2009/2010, 35–60).

АРХИТЕКТУРНО-КОМПОЗИЦИОННО РЕШЕНИЕ НА ЦЪРКВАТА

Достигналият до наши дни храм има сложна архитектурна композиция (обр. 3). Олтарът, наосът и притворът на същинската църква, посветена на св. Димитър, са разположени последователно по оста изток – запад. Полукръглата апсида има височина 3,12 м, ширина 2,33 м и дълбочина 1,20 м. В средата ѝ е пробит прозоречен отвор с размери 1,76 x 1,20 м. Направата му е извършена в по-ново време. При тази интервенция са унищожени долната част от стенописното изображение на Богородица Платитера и цялото изображение на

Обр. 3. Църквата „Св. Димитър“. План

Христос Емануил. От двете страни на апсидата върху източната стена са оформени дълбоки, полукръгло засводени в горния си край ниши. Протезисната ниша има размери 1,00 x 0,80 x 0,50 м, а дякониконната – 1,00 x 0,65 x 0,40 м. На северната стена в близост до североизточния ъгъл е разположена друга ниша с височина 1,03 м, ширина 0,60 м и дълбочина 0,42 м. Западно от нея се намира „мивка“ за ритуално

измиване на църковна утвар с размери: 0,67 x 0,40 x 0,50 м. На дъното ѝ е оформен канал за отвеждане на водите с диаметър на отвора 0,20 м. На северната стена, в пространството между двете ниши е вграден керамичен съд (гърне), изпълняващ функцията на резонатор. Олтарното пространство има размери 4,73 x 2,52 м и е повдигнато с 0,10 м спрямо подовото ниво на наоса. В центъра му, непосредствено пред апсидната конха е разположен Светият престол с размери 1,30 x 1,16 x 0,09 м. Той лежи върху призматична подставка с височина 0,70 м и ширина на страницата 0,53 м. Олтарната маса е изработена от доломитизиран варовик, а подставката е изградена от тухли, впоследствие измазани с хоросанова мазилка.

Наосът на църквата е еднопространствен и има размери 10,17 x 4,73 м. В средата на южната и северната му стени са оформени два аркосолия с размери: 1,98 x 2,08 x 0,41 м. Подът е наслан с квадратни керамични плочи. На южната стена има два прозоречни отвора, които по своите параметри и вид са идентични с този на апсидната конха. Връзката с притвора се осъществява чрез вход на западната стена с височина 1,93 м и ширина 1,30 м. Той се затваря посредством масивна дървена врата и брава със сложен механизъм, изработена от ковано желязо.

Притворът е без членения и има вътрешни размери 6,25 x 4,76 м. В сегашното му състояние, изцяло до петата на свода е запазена южната му стена, която е конструктивно свързана с тази на наоса. От рухналите при земетресението от 1913 г. западна и северна стени е оцеляла суперструкция с височина 0,30 м. Входът към вътрешността на притвора е оформен между западната фасада на наоса и страница на северната стена. Ширината му е 1,85 м. Подът е покрит с каменни плочи.

Двете части на църквата са били засводени с масивен свод, петата на който отстои на височина 3,10 м. Запазените части от него показват, че за изпълнението му са използвани тънки каменни плочи, споени обилно с хоросан. Сводовата конструкция е укрепена посредством дублиращи тухлени арки, петите на които стъпват върху дървени конзоли с размери 0,42 x 0,27 м. Те са зазидани в северната и южната стени, на височина 2,87 м от пода. Дървени обтегачи със сечение 0,17 x 0,17 м, разположени по оста север–юг, поемат хоризонталните и вертикалните натоварвания на свода. В наоса дублиращите тухлени арки са пет, за броя им в притвора няма данни.

От северната страна на същинската църква се намира параклисът „Св. Георги“. В сегашното си състояние той представлява доста издължен

по оста изток–запад еднопространствен обем с размери 15,80 x 5,06 м. На изток завършва с полукръгла апсида, която има височина 2,30 м, ширина 2,04 м и дълбочина 1,04 м. Тя се осветява от прозоречен отвор с размери 0,40 x 0,18 м. Избиването му е станало след полагането на последния стенописен пласт, при което е унищожено изображението на Христос Емануил. На източната стена са оформени протезисна и дякониконна ниша. Първата има размери: 0,77 x 0,70 x 0,50 м, а втората – 0,37 x 0,30 x 0,37 м. Пред апсидната конха е разположен св. Престол с размери 1,20 x 0,90 x 0,13 м. Той лежи върху призматична подставка с височина 0,99 м и ширина на страницата 0,55 м. Олтарната маса е изработена от доломитизиран варовик, а подставката е изградена от тухли, впоследствие измазани с хоросан.

Входът към вътрешността на параклиса е на западната стена. Неговата височината е 1,56 м, а ширината – 0,98 м. Изместен е спрямо оста на симетрия с 0,70 м в северна посока. Вътрешността на помещението се осветлява от три прозоречни отвора, разположени на северната стена. По цялото протежение на южната стена на параклиса е запазена пета и част от свод. Същият е изпълнен от тухли с размери: 0,22 x 0,08 x 0,025 м, споени с хоросан. Не се констатира следи от укрепителни ребра. Петата на разглеждания свод е на височина 2,30 м от сегашното ниво на пода. Подовото покритие е от каменни плочи. Южната стена на параклиса (явяваща се северна за наоса на същинската църква) има дебелина 0,93 м. С такава ширина е и западната му стена, докато всички останали зидове на църковната постройка са значително по-тесни и варират в границите от 0,62 до 0,73 м.

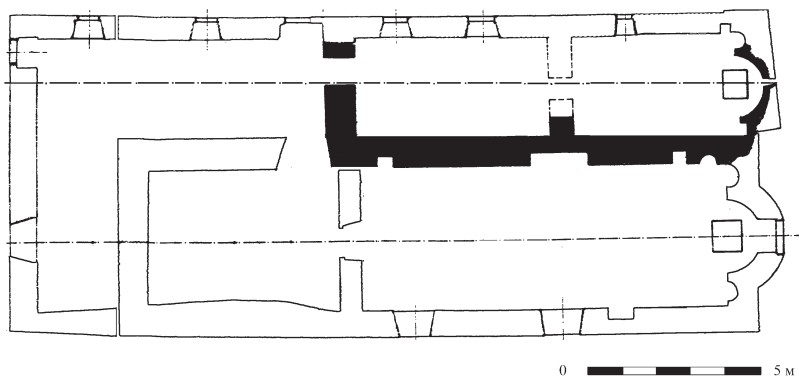
Двете части на храма са обединени от северозапад посредством Г-образна галерия. Тя е долепена на фуга към останалите обеми, което добре личи при югозападния ъгъл на притвора. Ширината на северната ѝ част е 3,30 м, а на западната – 2,70 м. Към вътрешността на галерията водят два входа, разположени съответно на северната стена и при северозападния ъгъл. Те са с размери 1,92 x 1,10 и 1,50 x 1,07 м. На северната стена има два прозореца, а на западната един. Подът на галерията е наслан с каменни плочи.

От стара фотография става видно, че южната стена на храма е била допълнително укрепена посредством два контрафорса – един при югоизточния ъгъл и един в частта на притвора (Цонев 1934, 39).

СТРОИТЕЛНИ ЕТАПИ

Внимателният прочит на запазените архитектурни останки, анализът на използваните конструктивни прийоми, резултатите от археологическите проучвания, извършени във вътрешността на постройката и стиловите особености на зографията позволяват да бъдат възстановени в последователност строителните етапи на храма.

Първоначално е била изградена църква, посветена на св. Георги, която е заемала обема на сегашния параклис. От градежа ѝ до днес са оцелели изцяло южната и части от западната и източната стени (Вачев 2005, 64–69) (обр. 4). Южната и западната стена на постройката, които са конструктивно свързани, имат дебелина 0,93 м. Съдейки по запазеният участък с височина 1,98 м при югоизточния ъгъл,

Обр. 4. Църквата „Св. Димитър“ – първи строителен етап. План.

връзката между южната и източната стена също е конструктивна. При извършените по-късна реконструкция от външната страна на апсидата е прибавена допълнителна зидария, което не позволява към момента да бъде установена дебелината на източната стена през този период.

Конструктивната връзка между споменатите стени и еднаквата им ширина са показателни, че към времето на издигането си те принадлежат на една самостоятелна постройка. Запазените по цялото протежение на южната стена пета и малки сегменти от свода са указание за масивно засводяване на църквата. Резултатите от проведените археологически проучвания потвърждават гореспоменатите виждания и позволяват да бъде изказано мнение за плановата схема на ранния храм.

На разстояние 7,30 м западно от източната стена, във вътрешността на постройката е разкрита субструкцията на зид, ориентиран в посока север–юг (обр. 5). Той е конструктивно свързан със субструкцията на южната стена, има същата ширина, както и идентичен начин на изграждане. Няма съмнение, че това е основата на стената, разделяща обема на тогавашната църква съответно на наос и притвор. Конструктивната връзка между двата зида е и категорично указание, че първоначално е изграден храмът, посветен на св. Георги. В композиционно

Обр. 5. Субструкция на разделителната стена между наоса и притвора на църквата „Св. Георги“

отношение той се състои от олтар, наос и притвор (обр. 6). Допълнителна информация за такова вътрешно разпределение предоставя видът на цокълния фриз, принадлежащ на първия стенописен пласт. В участъка, където разделителната стена се е издигала във височина и се е свързвала с южната, на ширина 0,94 м няма данни за полагането му. В частта на наоса, цокълът е във вид на вълнообразни наклонени линии в червен и охров цвят върху бял фон. В пространството на притвора той е във вид на растителен фриз: спираловидно нагънат ластар с по-

Обр. 6. Църквата „Св. Георги“. Хипотетична възстановка на плана

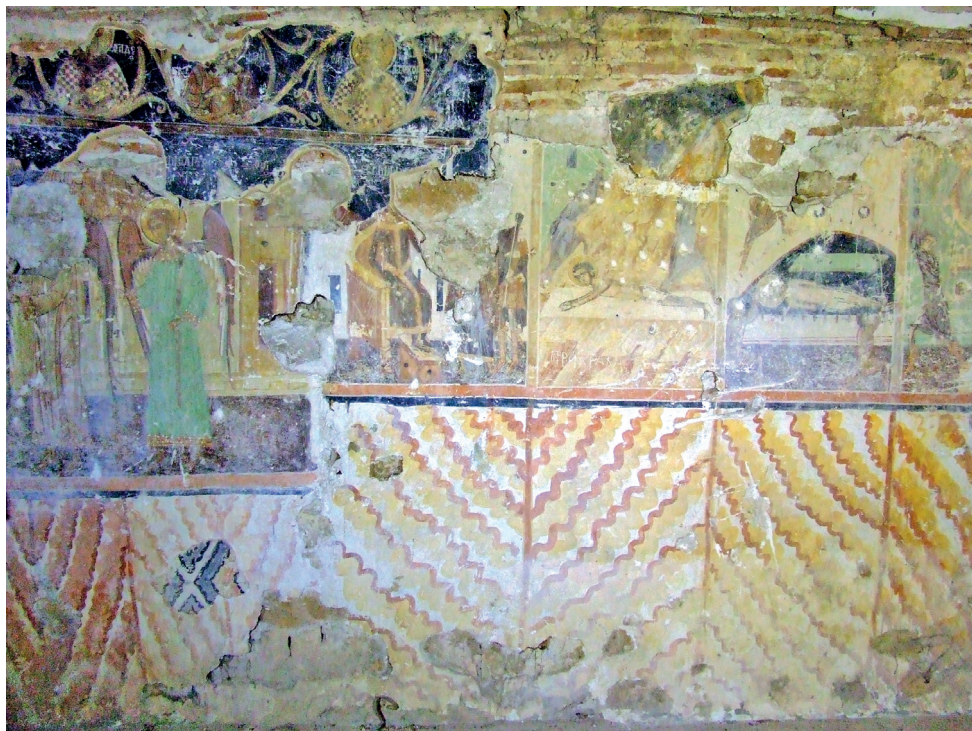

Обр. 7. Гроб №28
в наоса
на църквата
„Св. Димитър“

лупалмети в червено и бяло върху синя основа. Въз основа на открития при проучванията подемен археологически материал е установено, че изграждането на храма, състоящ се от олтар, наос и притвор, е станало около средата на XVI в.² Разположената на западната фасада патронна ниша е точно указание къде е бил тогавашният вход.

Допълнителна светлина по въпроса за най-ранния строителен етап хвърлят резултатите от проучването на гроб № 28. Той се намира в пространството, което в момента се заема от наоса на църквата „Св. Димитър“. Разположен е в непосредствена близост до северния аркосолий (обр. 7). Гробната яма има дълбочина 0,74 м, ориентирана е в посока запад-изток, в нея не се констатира следа от специално оформление. Погребеният индивид от мъжки пол с дължина 1,60 м е поставен в дървен ковчег. Положен е по гръб, черепът е върху тила, извит към лявото рамо. В анатомичен порядък са запазени гръбначният стълб, дясната част на таза, дясната ръка (поставена върху коремната област), дясната бедрена и подбедрена кост. За лявата част от скелета липсват каквито и да е било данни, защото са унищожени при изграждането субструкцията на южната стена на църквата „Св. Георги“. Гробът принадлежи към некропола функционирал преди издигането на храма (Вачев 2010, 641–643).

Изследванията върху стенописната украса в параклиса напълно подкрепят изказаното мнение по отношение датата на издигане на паметника (Попова 2009/2010, 35–60). Частично запазени останки от зография има в апсидната конха, по южната и западната стени. Върху южната стена е установено наличие на два стенописни пласта. Към по-късния от тях принадлежат запазените участъци в апсидната конха и по западната стена. Въпреки че все още не са били обект на реставрационна намеса, по стил, композиция и колорит те са твърде близки до стенописите от наоса на църквата, посветена на св. Димитър, които са изписани през 1621 г. По-големи участъци от ранния стенописен пласт са запазени в източната част на южната стена и по цялото ѝ продължение в регистъра над цокълните фризове. От тази зография е оцеляло изображението на Небесната литургия: фигура на Христос и четирима ангели. В западна посока са представени шест сцени от житийния цикъл на св. Георги: св. Георги пред император Диоклетиан; бичуване с волски кожи; св. Георги в тъмницата, затиснат с каменна плоча; мъчението с колелото; св. Георги във варницата и обезглавяването на двама християни; обуват на св. Георги нажежени обувца (обр. 8). В западната част на южната стена има незначителни

Обр. 8. „Небесна литургия“ и житиен цикъл на св. Георги. XVI век

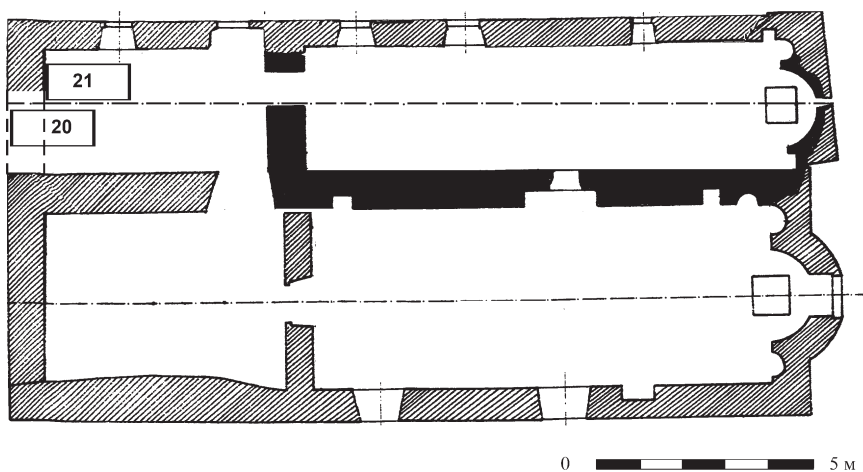
фрагменти от долната част на някои сцени от маририума на светците. На базата на иконографските особености и стиловите характеристики изпълнението на зографията е отнесено към XVI-то столетие (Попова 2009/2010, 36–37).

Цялостното архитектурно-строително решение на църквата „Св. Георги“ носи всички характерни за българската православна храмова архитектура белези от периода XV–XVI в. (Коева 1977, 26–30). Архитектурата ѝ е пределно стереометрична и опростена. Засводяването е масивно, сводът се носи директно от твърде дебелите надлъжни стени, в конструкцията не са използвани дублиращи арки и обтегачи, олтарното пространство лежи в една плоскост с това на наоса. Вътрешността на храма е била изцяло изписана. Някои особености в разположението на живописния регистър предполагат съществуването през този период на някакъв вид иконостасна преграда. Става дума за регистрираната денивелация между долните рамки на изображенията на Небесната литургия и житийния жикъл на св. Георги (Попова 2009/2010, 47). Вероятно споменатата денивелация маркира мястото на иконостас, който затваря Небесната литургия в

олтарното пространство и оставя патронния цикъл открит пред очите на богомолците.

В този си вид църквата просъществува до първите десетилетия на XVII в., когато е предприета мащабна реконструкция, довела до появата на храма „Св. Димитър“. Южно от вече съществуващата църква „Св. Георги“ започва изграждането на ново култово пространство. За северна стена на новоизградената църква, посветена на св. Димитър, е използвана южната стена на „Св. Георги“. Новият храм се състои от олтар, наос и притвор, издигнати едновременно и разположени последователно по оста изток-запад (обр. 9). Олтарното пространство е повдигнато спрямо това на наоса. В средата на неговите надлъжни стени са оформени два полукръгли в горната си част аркосолия. Цялата постройка е покрита с масивен свод, изпълнен от тънки каменни плочи обилно залети с хоросан. В конструкцията са използвани укрепителни ребра, изградени от тухли и дървени оптегачи, поемащи хоризонталните и вертикалните натоварвания.

По-ранната църква „Св. Георги“ претърпява значителни промени при реконструкцията. Най-вероятно е премахната стената, разделяща дотогава пространството на наос и притвор. Северната стена е изместена с около 0,70 м в северна посока. Старият вход (за местоположението на който свидетелства запазената патронна ниша) е зазидан и е оформен нов с отклонение 0,70 м в северна посока спрямо оста на симетрия. Споменатото разширение довежда до промяна в източното пространство на храма. Частично преизградена във

Обр. 9. Църквата „Св. Димитър“ – втори строителен етап. План.

Обр. 10. Църквата „Св. Георги“ – олтарно пространство

височина е северната част на апсидната конха. За целта са използвани тухли. Върху северния участък на източната стена е оформена засводена с тухли в горната си част протезисна ниша (обр. 10). В този си вид църквата е засводена с масивен свод. Указание за наличието му са сегментни останки от него, върху които е запазена зография от втория стенописен пласт. Промяна през този период претърпява и външната част на апсидната конха. По неизвестни съображения южната ѝ страна е допълнително удебелена, в резултат на което тя получава формата на неправилен триъгълник.

По време на споменатия строителен етап западно от църквата „Св. Георги“ е изграден нов притвор с дължина като тази на преддверието на „Св. Димитър“³. За това свидетелстват структурите разкрити при сондажните археологическите проучвания в сегашната галерия. На разстояние 6 м западно от фасадата на църквата „Св. Георги“ са разкрити останки от зид, ориентиран в посока север-юг (обр. 11). От него е запазен участък с дължина 1,05 м и ширина 0,92 м. Изграден е от средноформатни камъни, споени с хоросан. Зидът е свързан конструктивно със субструкцията на северната стена на сегашната

Обр. 11.
Западна стена
на притвора
на църквата
„Св. Георги“

галерия. На дълбочина 0,28 м от най-високата му част има запазен пасаж от каменни плочи, принадлежащи на подово ниво. Те лежат върху подложка от глина с дебелина 50–80 мм. В пласта разрушения над пода са открити силно натрошени фрагменти от стенописна украса.

Под нивото на субструкцията на споменатия зид е установено наличието на два гроба (обр. 12). Единият от тях (№ 20) е частично разрушен при неговото изграждане. От погребения индивид е запазен черепът, по който има останки от златосърмена украса за глава. Другият гроб (№ 21) лежи на дълбочина 0,13 м под строителното ниво на зида. Ориентиран е в посока запад-изток, гробната яма е с правоъгълна форма и прави стени, няма данни за употреба на ковчег. Погребеният индивид има дължина 1,58 м, положен е по гръб, черепът е върху тила, леко повдигнат, ръцете са върху корема, долните крайници са изпънати, инвентар липсва. Регистрираната стратиграфска картина категорично показва, че гробовете и извършените в тях погребения предхождат

Обр. 12. Гробовете под субструкцията на притвора на църквата „Св. Георги“ – ситуация

изграждането на зида. На тази база те могат да бъдат датирани в периода XVI – началото на XVII в.

Данните от археологически проучвания позволяват да бъде реконструиран видът на прибавения към църквата „Св. Георги“ притвор. В западна посока той е имал дължина като тази на притвора на храма „Св. Димитър“. Западната му стена е била допряна на fuga към северозападния ъгъл на преддверието. Входът към вътрешността му е разположен на северната стена, а този към притвора на „Св. Димитър“ – на южната. Подовото му ниво е било 0,28 м по-ниско от това на наоса на „Св. Георги“ и притвора на „Св. Димитър“ (обр. 13). Разликата в нивата най-вероятно е била преодоляна посредством каменни стъпала.

Погледната обобщено, архитектурната композиция на храма от времето на втория му строителен етап е почти напълно идентична с тази на църквите „Успение Богородично“ и „Св. Никола“ в Арбанаси (Вачев 2006б, 74–80). В случая особено важно е да се отбележи, че строителните дейности, довели до появата на тяхната архитектурно-композиционна форма, са извършени в края на XVII – началото на XVIII в. От тази гледна точка за вероятен техен първообраз може да бъде считан издигнатият в началните десетилетия на XVII в. храм „Св. Димитър“.

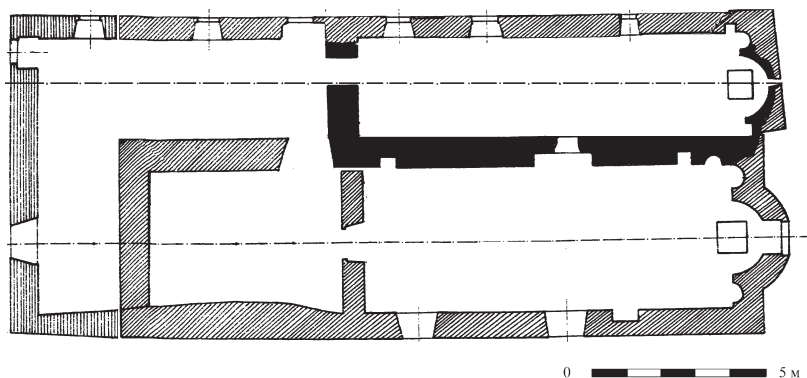
По време на третия строителен етап църквата претърпява ново разширение. Премахната е западната стена на притвора на „Св. Георги“.

Обр. 13. Притвор на църквата „Св. Георги“ – подови нива

Подовото му ниво е повдигнато и изравнено с това на останалите части от храма. Западно от притвора на „Св. Димитър“ е изграден нов обем, който се свързва с този на притвора на „Св. Георги“ и оформя Г-образна галерия (обр. 14). Към вътрешността ѝ води вход ситуиран при северозападния ъгъл.

За описаните архитектурни промени свидетелстват данни от различно естество. Южната стена на галерията е допряна на fuga към

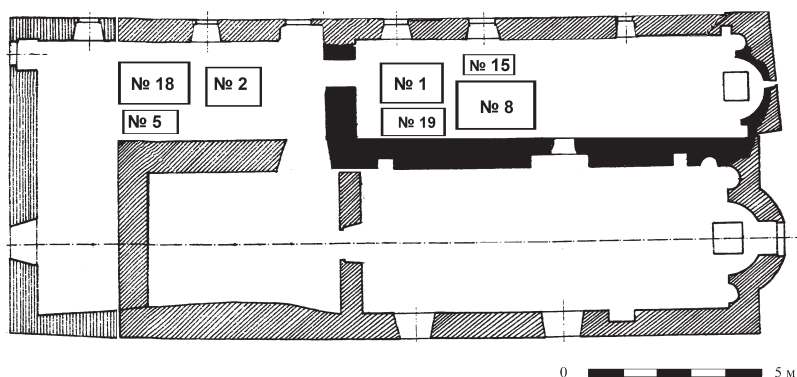
Обр. 14. Църквата „Св. Димитър“ – трети строителен етап. План

югозападния ъгъл на притвора. За разлика от полукръглия в горната си част входен отвор на северната стена, новият има арабесковиден завършек. Особено ценни данни за извършената архитектурна промяна и времето, в което е реализирана предоставя констатираната ситуация при разкриването на ситуираните в галерията гробове № 5 и № 18. Тяхната западна част попада по линията на трасето където е минавала западната стена на притвора на „Св. Георги“ от времето на втория строителен етап. Гробовете прекопават нейната субструкция, т. е. по времето, когато в тях са извършени погребенията западната стена на стария притвор вече не е съществувала. Откритите в гробовете находки най-общо като дата се отнасят към XVIII в. На тази база, към същото столетие може да бъде датирана реализацията на последния, трети етап от строителството на църквата „Св. Димитър“. Регистрираната стратиграфска картина дава основание да се допусне, че неговото начало е поставено в първите десетилетия на XVIII-то столетие.

Архитектурно-композиционната форма, която придобива църквата „Св. Димитър“ след третия си строителен етап, е доста близка с тази на храма „Рождество Христово“ в Арбанаси (Вачев 2006б, 31–50). Въпросът за причините, породили това сходство, е обект на изследване в една от следващите глави на настоящия труд.

НЕКРОПОЛЪТ НА КТИТОРИТЕ

При археологическите разкопки, извършени във вътрешността на църквата „Св. Димитър“, са проучени няколко гроба, ситуирани в различни нейни части (обр. 15).

Обр. 15. Разположение на гробове във вътрешността на църквата „Св. Димитър“

ST. DIMITER'S CHURCH IN ARBANASSI

Abstract

CHAPTER ONE.

ST. DIMITER'S CHURCH - HISTORY, ARCHITECTURE, DONORS

St. Dimiter's Church is situated in the central part of the village of Arbanassi. In its current condition it is an east-west elongated solid stone structure with a double-pitched roof. It is 25,70m x 10,80m in size. There are relatively scarce written sources about the history of the church. The earliest evidence is the donor inscription from 1621, placed on the western wall of the naos. The liturgical books of the church contain numerous notes from 17th – 19th c.

So far the church has not been subject to an overall study in terms of its construction history and architecture. It has only been included in the general studies dealing with the religious monuments in Arbanassi. Most of the present scholars believe that the church was constructed in 17th c.

The surviving church has a complex architectural design. The altar, the naos and the narthex of the church proper, dedicated to St. Dimiter, were structured one after another along the east-west axis. St. George's Chapel is situated to the north of it. The two cult spaces are connected with an L-shaped gallery. The construction history of the church was revealed on the basis of the archaeological investigations, the analysis of the architectural finds and the stylistic peculiarities of the mural paintings. Initially a church dedicated to St. George was built, which was situated on the place of the present day chapel. It consisted of naos and narthex aligned along the east-west axis. It was covered by a solid dome. Archaeological data suggest that the building was constructed in the mid-16th c. Specific stylistic features in the surviving mural paintings support this dating. Heavenly Liturgy and six scenes from the life of St. George were depicted in the surviving fragments. The church existed in this condition up to the early decades of 17th c., when a large-scale reconstruction was undertaken leading to the appearance of St. Dimiter's Church. South of the already existing church a new cult construction was built. The south wall of St. George's Church was used as a northern wall of the newly constructed St. Dimiter's Church. The new church consisted of

an altar, naos and narthex. The earlier St. George's Church also underwent considerable structural modifications. The wall partitioning the then naos and narthex was eliminated. The northern wall was moved by about 0.70m to the north. The previous entrance was blocked and a new one was made about 0.70m to the north against the symmetry axis. A new narthex was constructed to the west of the church as long as the one in St. Dimiter's Church. During the third construction period the church underwent one more extension. The western wall of St. George's narthex was eliminated. Its floor was raised and leveled with the floor of the other sections of the church. A new construction was appended to the west of St. Dimiter's narthex. It was connected to St. George's narthex by an L-shaped gallery. The findings during the archaeological investigation point out that the reconstruction must have taken place at about the middle of 18th c.

During archaeological excavations carried out inside St. Dimiter's Church seven tombs, localized in various parts of the church, were localized. The analysis of their locations inside the church, and the finds from the tombs provide grounds to ascertain that the burials took place during the period from 1621 to the end of 18th c. Diverse artifacts were found in the tombs, predominantly related to the personality of the deceased – brocaded pieces of clothing and accessories to it, gold and silver rings. They stand out with their highly artistic craftsmanship. This is a sure indication that the deceased belonged to the highest property and social strata of the population of the settlement. The study of similar monuments in the Bulgarian lands from the examined period provides solid grounds for such a conclusion, particularly the ones found in Arbanassi. The analysis of the jewelry offers quite an accurate illustration of the social distinctions. A good substantiation of this view is found in the circumstance that two of the golden rings are actually signet rings. The appearance of this highly individualized type of jewelry, is indicative of an emergent stratum of well-to-do merchants and craftsmen. The historical sources about the place point out that a good deal of the population in Arbanassi was engaged in a large scale trading operations. The trade, the financial and lending operations and speculations produced a social stratum of significant wealth. During the period under examination social prestige was gained not only by gathering personal wealth, but also by one's commitment to the Christian church. At that time it was the sole socially significant terrain where the population of Christian faith could invest their creative social energy. Donation was among the most important means to gain social prestige. The religious centres applying a tested set of means inspired and encouraged religious charity and generosity. The Church granted to Christians

who donate the title of “new” or “second” donors and the ensuing rights: donor's inscription, donor's portrait, donor's grave, donor's commemoration, etc. Indeed, all of the above highlights whose tombs were uncovered inside St. Dimiter's Church. The right to a tomb was granted to the most deserving donors to the church. Historical evidence and the surviving tombstones indicate that apart from the ones already unearthed, there were other donor's tombs in the church. In 18th c. representatives of the families of the well-known Arbanassian notables, Boletsa and Buledgu, were buried in the church. In 19th c. the sister and the brother-in-law of the Tarnovian Bishop, Neophit, were buried in the church.

CHAPTER TWO.

THE NECROPOLIS

There is a necropolis at St. Dimiter's Church occupying the greater part of the yard. There have been archaeological excavations in the church yard for several seasons. The unearthed findings suggest that the developed of the cemetery was planned. This can be detected by the type and positioning of the localized burial monuments. In 27 out of all the 47 graves there were lasting marks *in situ*. It falls in several groups: horizontally placed tombstones, vertically placed stones in the western part, a combination of horizontal and vertical tombstones, crosses.

The deceased were buried in orthogonal pits with straight walls. The burial equipment was aligned along the east-west axis, although there are some insignificant deviations from it. The pits vary in size in line with the age of the deceased person. There is evidence that a coffin was used for the burial in 34 of the tombs. It was established during the investigation period that the burials complied with the adopted cannon, according to which the dead body should be laid on its back, the arms should be placed on the body, and the legs should be straight. Once made in the necropolis, some of the tombs were reused several times. Archaeological data indicate an altogether strict observance of the Christian burial rites. The deviations from the canonical practice were relatively few in number. The most common deviation has to do with the purifying power of fire. The archaeologically registered situation in some of the tombs can be referred to the performance of rites arising out of the fear of the reincarnation of the dead. There is plenty of evidence that burial rites were practiced in relation to the idea of death as transition, passing from one world into another. More often than not coins were placed in the tomb to secure this transition, which can be seen as continuation of the

antique Charon's obol practice. Part of the unearthed tomb findings is directly related to the performed rituals. More specifically what is meant here are the objects placed with the dead during the ordinary course of the burial, i.e. the so called burial gifts. Ritual jars were placed in three of the tombs. Of special interest are the lead plates uncovered in two tombs from 16th c. Apocryphal prayers were scribbled upon them. These are seen as a continuity link with certain burial practices from the previous period.

Personal items of the dead prevail among the unearthed burial inventory, namely gold, silver and bronze rings, one signet ring, several pairs of silver ear-rings, buttons, gold and silver silk fabric. Judging by the situation in which these were uncovered and the stylistic and technical specific features of individual monuments it was established that they date to the mid-16th – late 18th c. The finds from the cemetery in the yard of St. Dimiter's Church have been compared with the outcomes from the archaeological studies of the necropolises at The Church of the Nativity and at the church of St. St. Archangels Michael and Gabriel in Arbanassi. No significant differences were found in terms of the organization of the necropolis, the type and origin of the tombstones, the burial equipment and the practiced burial rituals. The results from the study of the necropolis at St. Dimiter's Church shed additional light upon the issue of the ethnic characteristics of the population inhabiting the settlement. According to scholarly research Greek, Bulgarian, Albanian and Wallachian population of no clearly shaped national identity lived in Arbanassi, however, all of them belonged to the Eastern Orthodox Church. It has been ascertained that burial rituals are the slowest to change; old traditions are adhered to regardless of the changing circumstances. In the necropolis of St. Dimiter's Church, similarly to the cemeteries studied previously, no burial rituals of particular ethnic characteristics stand out. In comparison with the distinctions and prevailing features of other mediaeval necropolises, the ones in Arbanassi exhibit a marked internal uniformity. This can be accounted by the significant role of the Orthodox Church. Studies have revealed that it was one of the major driving forces in the life of the settlement. This makes it possible for the church to impose upon the population lifestyle standards and popular customs which are in accord with the attitude and recommendations of the church. This fully applies to burial practices, too.

The results of the study of the necropolis at St. Dimiter's Church provide grounds to further detail certain aspects of the life in the settlement. It was established that part of the found jewelry was produced at the goldsmith's workshops in Chiprovtsi and Vratsa. Another group of the jewelry

was produced by goldsmiths in Arbanassi. Apart from the local production, production from workshops located in Tarnovo was also on sale in Arbanassi. The type of the jewelry and the material they were made of point at the social structure of the settlement and the high economic potential of the local population. The remains of fabric and the clothing accessories found in the necropolis at St. Dimiter's Church give an idea of the garments the women in the vicinity wore. The conclusion that has to be drawn is that they were not different in any specific way from the ones worn by the remaining population in Arbanassi during 17th – 18th c.

CHAPTER THREE

THE SIGNIFICANCE AND ROLE OF ST. DIMITER'S CHURCH IN THE HISTORY OF ARBANASSI AND METROPOLIS OF TARNOVO

The result of the complex study of St. Dimiter's Church provide grounds to highlight a number of issues relevant to the history of Arbanassi, its territorial organization, the origin of the architectural composition of the churches, the role of the Church in the life of the settlement.

In the mid-16th c. a church, having St. George as patron, was built in Arbanasi. The archaeological finds unambiguously attest that this was an absolutely new church; no traces of any earlier construction work whatsoever have been identified. This in itself goes counter to the existing legal practice in the Ottoman Empire with regards to the construction of Christian churches. This fact can be accounted by the specific origin of the settlement and its status during the examined period. Initially Arbanassi was myulkov property and later on it became a hereditary waqf of the Grand Vizier Roustem Pasha. Taking advantage of his power he succeeded in securing a very favourable status for Arbanassi declaring it a dervendjii settlement (guarding the mountain pass). Research shows that there were newly constructed Christian churches in a number of other settlements having the same status (Elena, Gabrovo, Dryanovo, Tryavna, Tarnava). The population of these settlements had obligations to safeguard the passes. In return they were granted the right to construct cult buildings to meet their religious needs. This is why the completely new St. George's Church was constructed in Arbanassi in the mid-16th c. It is the first, the earliest Christian church built in the settlement. Its location and dating, as well as the construction dates established for the other churches in Arbanassi, make it possible to map the initial territory of the settlement. The terrain where St. George's Church was erected in the mid-16th c. was in the

periphery of the village during its earliest period of existence. This is substantiated by the outcomes of the archaeological excavations, namely that there was a necropolis on the same place before the church was built. Numerous sources evidence that cemeteries during that period were situated either in the periphery of the building or outside the territory of the settlement itself. Upon the construction of the church, during the second half of 16th c., it grew slowly but surely into an organizational centre of the intensively developing settlement. From the point of view of territorial development the Church of the Nativity had a similar role towards the end of the same century.

In the first decades of 17th c. St. George's Church was appended, as a chapel, to the structure of the newly built St. Dimiter's Church. The surviving donors' inscription reveals that the mural paintings were completed in 1621. The appearance of this cult building bears direct relevance to the history of the Tarnovian diocese during the period. It was the first cathedral church in Arbanassi after the settlement was assigned to be the second seat of the Tarnovian bishops. There is a background preconditioning all of this.

After the demotion of the autocephalous Bulgarian Patriarchate to the rank of a diocese subordinated to the Tsarigrad Patriarchate in the early 15th c., the complex around St. St. Peter and Paul's Church became a metropolitan bishop's residence, and the church – a diocesan cathedra. Towards the end of 16th c. the Tarnovian metropolitan bishop Dionysus Rali and the bishops subordinated to him were involved in the organisation and implementation of a large-scale anti-Ottoman rebellion in support of the military activities of the Wallachian leader, Mihail the Brave. In the autumn of 1598 the rebellion under preparation took place spreading to a number of focal points in Northern Bulgaria. Unfortunately the agreed international assistance failed and thus brought to the defeat of the rebellion. The participation of Dionysus Rali in the preparation of a rebellion against the Ottoman authorities did not escape the attention of the authorities and he was forced to leave the cathedral city. All of this brought about a serious tension in the relations between the Christian Church in the diocese of Tarnovo and the official authorities. The religious aggressiveness close to the end of 16th – the beginning of 17th c. of the Muslim community is a consequence of the military failures against the infidels inhabiting the lands beyond the boundaries of the Empire. A Sultan's ferman of 27 December 1608 highlighted all of this in a unique way. It was issued in response to a request to the Sublime Porte by the metropolitan bishop of Tarnovo, Gabriel. The contents of the ferman make it clear that there was such a religious intolerance in his diocese that he found it next to impossible to perform his reli-

gious obligations and to exercise his rights properly. The atmosphere in the diocesan seat of Tarnovo was no exception. This was a natural consequence of the changing ethno-demographic situation during the period under examination. From 17th c. onwards the Christian population was steadily diminishing in number, while the number of the Muslim population was growing. Therefore the diocese of Tarnovo made representations to set up a second seat for the Primate of the high priest throne. Arbanassi, situated close to the old capital city, was the natural choice. The village was granted a special status, its inhabitants, all of whom were Christians, enjoyed tax reliefs, it was economically prosperous, it had a well developed educational system, etc.

Because Arbanassi was chosen as the place for the second diocesan seat, it had to have a cathedral church. This is why the oldest cult building in the village was reconstructed. The architectural idea to have the church extended, at the beginning of 17th c., was actually to build a Double-Altar church. This is why the old church was preserved, and a new cult building was built next to it. The incorporation of St. George's church into the volume of the new church does not mean that its role was limited to that of a chapel. The positioning of the Holy Altar within it indicates that it was a church proper where Divine Liturgy services could be held. After the construction of the new cult building, dedicated to St. Dimiter, on the southern side of the old building, the new overall building had two Holy Altars of equal functions. The frescoes in the patron alcoves furnish eloquent proof that the church was a Double-Altar church. The following can be seen in St. Dimiter's alcove: St. Dimiter and St. George standing facing the congregation and above them Christ blessing with both hands from a Heavenly segment. The following can be seen in the patron's alcove situated above the entrance to St. George's church: St. Dimiter and St. George offering a model of the church to Jesus Christ. The two saints were depicted also on a triptych-bead-roll, from the first half of 18th c., belonging to the church. There are numerous examples showing that diocesan and episcopal churches belonged to the so called multi-altar architectural type. An instance in point is the Holy Mother of God Church built for the needs of the Agatonian episcopate, whose seat was transferred to the town of Pazardzhik in the second half of 18th c. The metropolitan bishop's church of the Assumption of the Holy Mother of God in the town of Samokov has three altars. According to some sources prior to 19th c. the Episcopal Ascension Church in the town of Shumen was called the Church of the Ascension and St. George and had two altar stones. The analysis of evidence of various nature shows that the second seat of the dio-

cese was established and the cathedral St. Dimiter's Church was built on the initiative of Bishop Gabriel (1608–1626).

From 30's of 17th c. to the end of 18th c. the Church of the Nativity in Arbanassi had cathedral functions. St. Dimiter's Church was reinstated as metropolitan church again in the mid-19th c. This is attested in a document of the Code of Tarnovo diocese dated June 1850. It reveals that the metropolitan bishop of Tarnovo, Neophit, and the subordinated bishops gathered in St. Dimiter's Church in Arbanassi and elected a vicar bishop for the diocese. The importance of the church during the time of metropolitan bishop Neophit is substantiated by one more fact. His closest relatives were buried in the narthex of the church – his sister Anna Kaludi and her husband, Constantin Kaludi.

St. Dimiter's Church played a significant role in the organisation of the educational network in Arbanassi. There was a church school at St. Dimiter's. There is evidence that in 17th c. intense literary work was carried out in the church. The religious books of St. Dimiter's Church have numerous inscriptions in the margins. These convey information about noteworthy historical, economic and cultural events in the village.